

"סיפור שמתחיל בגבות של ערבי": מסה מרתקת על שפות, יצירה, תרבויות וחברות

"סיפור שמתחיל בגבות של ערבי", ספרו החדש של הסוציולוג יהודה שנהב־שהרבני, מתחקה אחר הדיאלוג חוצה הסכסוכים הלאומיים שהתקיים בין הסופר הלבנוני אליאס ח'ורי למחבר, שתירגם את יצירתו לעברית. אף על פי שכמה מהטעונונים שלהם מקוממים ושנויים במחלוקת, זהו מסע יפהפה בעקבות מלאכתו של המתרגם

בני ציפר 01:38 02.06.2021

יש להזהיר מראש את מי מהקוראים המתעתד לעבוד כמתרגם בהשפעת הספרון המקסים שלפנינו לבל יטעה לחשוב שמזומנות לו הרפתקאות אינטלקטואליות מרוממות נפש מהסוג המתואר בו. תרגום הוא ברוב המקרים עבודת פרך כפויית טובה. המתרגם מחויב בדרך כלל להגיש את עבודתו להוצאת הספרים על פי לוח זמנים נוקשה ועושה את מלאכתו המתסכלת בחירוק שיניים, כורע תכופות תחת עול הקשיים הלשוניים, מתקדם בצעדים זהירים ואטיים כדי שלא למעוד במהמורות התחביריות. לבסוף מופיע שמו באותיות זעירות בתחילת הספר, ומבקר זחוח שהספר נפל לידי משתעשע בפליית שגיאות שנפלו פה ושם בתרגום וממלא פיו שחוק או מקונן על הירידה ברמה של המתרגמים כיום לעומת פעם.

עם זאת, ככל שירבו חיבורים כאלה, העוסקים ברפלקסיה על התרגום, ייתכן שיושבו למקצוע הזה הכבוד והיוקרה שזכה להם בעבר הרחוק, בשעה שהתרגום נחשב למלאכת קודש ממש, כמו במקרה של פטרון המתרגמים, הירונימוס הקדוש, מתרגם המקרא ללטינית. על פי עדותו זכה הירונימוס לעלות לשמים, ומלאכים הפליאו בו את מכותיהם עד ששכח את הלטינית האקדמית שלמד בבית הספר וירד לארץ כשהוא מוכן לתרגום המקרא ללשון הדיבור הוולגרית המובנת לכל אדם, ומה שלא הצליח לתרגם השאיר בעברית, כגון המלה הללויה.

ויש עוד אזהרה המתחייבת לענייננו הספציפי כאן: מי שמתעתד לתרגם ספרות ערבית לעברית ולהפך צריך להביא בחשבון שהוא דורך בשדה מוקשים, ובמוקדם או במאוחר משהו עלול להתפוצץ לו בפנים. המוקש העיקרי הוא אותו כלל ברזל שהעמידו להם אינטלקטואלים בעולם הערבי — להחרים את ישראל ולא לאפשר שום נורמליזציה ביחסים עמה, כולל בתחום הספרות והתרגום. ואולם, כמו הרבה חוקים שנולדו כדי שיעברו עליהם, יוצרים ערבים לא מעטים שמו נפשם בכפם ועברו על גזירת החרם, ולא זו בלבד שהתירו לתרגם את ספריהם לעברית, אלא קיימו קשרי ידידות עם מתרגמיהם הישראלים למרות הסיכונים שבכך. אחד מהם הוא הסופר הלבנוני אליאס ח'ורי, והספר שלפנינו, "סיפור שמתחיל בגבות של ערבי", מגולל את סיפורו של הדיאלוג חוצה הסכסוכים הלאומיים, שנוצר בינו למתרגמו הישראלי יהודה שנהב־שהרבני.

שנהב־שהרבני, שפירסם באחרונה ספר נוסף על תרגום בשם "פועלים בתרגום" (הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר), אינו המתרגם הישראלי הראשון המקיים דיאלוג של אהבה עם המתורגם הערבי שלו, ואליאס ח'ורי אינו הסופר הערבי הראשון המסתכן ומקיים קשרים עם ישראלים למרות גזירת החרם על ישראל והאיסור על הנורמליזציה עמה. ראש וראשון למפירי החרם היה הסופר המצרי נגיב

מחפוז, שהודה בריש גלי שבלי החוקר הישראלי של יצירתו, פרופ' ששון סומך, ספק אם היה מקבל בשעתו את פרס נובל לספרות. בין השניים התקיימה ידידות מופלאה, וזכיתי להיות עד לה בימים שסומך כיהן כראש המרכז האקדמי הישראלי בקהיר לפני שנות דור. מחפוז ציפץ פשוטו כמשמעו על מה שיגידו עליו, ובאחת מאותן פגישות פלורליסטיות במפגיע שנהג לקיים במלון "שפרד" בקהיר התארחתי בעצמי לפני 20 שנים עם "דוקטור יוסי", הלוא הוא ההיסטוריון יוסי אמיתי מאוניברסיטת בן-גוריון, ולצדו סגן מנכ"ל העיתון אל-אהראם, שברגיל תקף את ישראל בלי הפוגה אולם מפאת כבודו של מחפוז סבל בשקט את נוכחותנו, נעים צברי, מחבר של רומנים ארוטיים ערביים, ת'וריא נאפע, אינטלקטואלית פלסטינית מעריצת איראן וכן ריימונד סטוק, הביוגרף האמריקאי של מחפוז, שאחיו נודע כרב חשוב בניו יורק.

עוד שני יוצרים מצרים גדולים הלכו אז בדרכו האמיצה של מחפוז. שניהם כבר אינם בין החיים: האחד היה הסופר עלי סאלם, שבפרובוקטיביות האופיינית לו יצא במכוניתו מקהיר, חצה את הגבול לישראל, נפגש כאן עם שורה של אנשי רוח וכתב את רשמיו בספר "מסע לישראל", שתורגם בידי דוד שגיב והיה לרב מכר (הוצאת כתר, 1995). המעשה האמיץ עלה לו בחרם טוטלי שהוטל עליו במצרים. תיאטרונים סירבו להעלות את מחזותיו, ניסו לסלק אותו מאגודת הסופרים המצרית, מה שמנע את האפשרות להוציא לאור את ספריו, ואסרו עליו את היציאה מארצו.

יוצר מצרי נועז אחר היה המחזאי לנין אל-רמלי, שאיפשר לחוקר והמתרגם גבריאל רוזנבאום לתרגם את מחזהו הנודע "סעודן המשוגע" לעברית. בדומה למחפוז ועלי סאלם, הוא אמר "אף אחד לא יגיד לי מה לחשוב ועם מי לדבר ומי שזה לא מוצא חן בעיניו, זאת בעיה שלו" (ונזכיר גם את הדיאלוג רב השנים של המשורר רוני סומק עם המשוררים העיראקים עבד אל-קאדר אל-ג'נאבי וסאלח אל-חמדאני). עם השנים, המחלוקות הללו בין תומכי החרם על ישראל למקלים ראש בו נהפכו כבר לטקס קבוע, הנראה יותר ויותר חסר שיניים. באחרונה ממש התפרצה מחלוקת חדשה כזאת סביב הנובלה "רודף העכוזים" של הסופר התוניסאי כמאל ריאחי, שיצאה לאור בהוצאת אפיק בתרגומה של המשוררת הפלסטינית רים ע'נאיים. שניהם, הסופר והמתרגמת, גונו בתוקף בתקשורת הערבית.

ריסים או עפעפיים? האומנם אפשר באמת לחצות את המחסום שבין התרבויות הישראלית והערבית, והאם המחסום הוא רק פוליטי או שמא יש לו שורשים עמוקים יותר? לחקר העניין הזה בדיוק מנסה לרדת יהודה שנהב-שהרבני במסה הממוארית שלו, ובכך מקוריותה: הספר לא מנסה לטייח את הפערים והאי הבנות אלא להפך — לחשוף את תהום הזרות הפעורה בין שתי תרבויות שלכאורה קרובות כל כך זו לזו, שאחראיות לה שכבות על גבי שכבות של דימויים כוזבים וסטריאוטיפים, שאין כמעט שום דרך לקלף אותן ולהגיע אל גרעין האמת.

דוגמה ציורית ומשעשעת לכך היא הדימוי "גבות של ערבי" שנתן לספר את שמו. בפרק הפתיחה של הספר יוצא שנהב-שהרבני למסע בין-טקסטואלי כדי להבין למה באמת התכוון אליאס ח'ורי כשציטט את הסופר גבריאל גרסיה מארקס בשעה שתיאר את אחד מגיבוריו כמי שיש "גבות של ערבי". בקוצר רוח אומר אליאס ח'ורי לשנהב-שהרבני שהכוונה לגבות מעובות המאפיינות את הערבים והוסיף שאינו מבין על מה כל המהומה שהוא מקים בעניין. ואולם, שנהב מגלה שבמקור כתב מארקס משהו אחר, שאפשר לתרגם אותו ל"ריסים של ערבי" או "עפעפיים של ערבי". מה נכון אם כן? מתברר, כך מראה לנו שנהב, עד כמה יכולות מלים להוליך שולל, ועד כמה בלתי אפשרי לפעמים לחלץ מהן את כוונתן המקורית, שבסופו של דבר אפילו נהפכת למיותרת מרוב שכבר נבנו עליה תלי תלים של עיבודים ופרשנויות.

אפיזודת הפתיחה הזאת באה להדגים את כוונתו הספציפית של שנהב־שהרבני בנוגע למלה דיאלוג — כמצב שבו שום צד אינו טוען לצדקתו ואינו שואף להכרעה, אלא מקבל את השונות הפרשנית כדבר נתון. כלומר: שההתלבטות היא המצב הקבוע. הספר שלו הוא סיפור הניסיון לחיות במצב דיאלוגי־מתלבט כזה מול ח'ורי ומול יצירתו, שאותה בחר לתרגם לעברית.

שנהב־שהרבני קורא למצב הזה "פוליפוניה של קולות". צריך בהחלט סבלנות וסובלנות של ברזל כדי להמשיך להאמין בפוליפוניה זו בתוך המציאות הרוחנית של הסכסוך הישראלי־פלסטיני. רבים מאתנו איבדו את הסבלנות זה מכבר. הספרון שלפנינו בא כמו לחנך אותנו מחדש לערך החשוב הזה שנקרא סובלנות, שהוא התנאי הראשון של הנאורות, וגם כיום, מקץ יותר מ-300 שנה של נאורות, עדיין קשה כל כך ליישם אותו בפועל בחיינו.

כאמור, לא כל מתרגם זוכה לפריבילגיה שזכה לה שנהב־שהרבני, שיותר משהוא מתרגם הוא פילוסוף של התרגום, או ליתר דיוק — פילוסוף של הידידות הישראלית־ערבית — ויותר משמענין אותו התוצר הסופי, כלומר הספר המתורגם, הוא נהנה להשתהות בדרך ולא למהר להגיע אל המטרה הסופית.

לפעמים אי אפשר שלא להתעצבן על שנהב־שהרבני, כשהוא מביא דברים מקוממים בשטחיותם מפי ח'ורי בנוגע לעיצוב דמותם של הפלסטינים בספרות העברית. כך יוצא שבמשך רוב הפרק הארוך שכותרתו "ספרות", המציג את דמותו של ח'ורי כסופר וכפעיל פוליטי, את עבודתו על הרומן "באב אלשמס", שהקנה לו את פרסומו הגדול (והתפרסם בעברית ב-2002 בהוצאת אנדלוס) ואת הזיקה שמצא בין היהודי הגלותי לפלסטיני — צריך הקורא העברי כמו להרכין את ראשו בהכנעה. מצופה ממנו לבלוע את הרעיון שגדולי הסופרים הישראלים, מס' יזהר ועד דויד גרוסמן וא"ב יהושע, חטאו שוב ושוב בעיוות המציאות בכל הנוגע לפלסטינים; שהספרות העברית נבנתה על שלילת הגלות ואילו הפלסטינים תפסו עתה את מקומם כיהודי הגטו. וכשאליאס ח'ורי מביא בספרו עדויות מזוויעות מפי פליטים פלסטינים על הנכבה, אסור לנו, הישראלים, לדרוש ממנו להיות אמין — את הדרישה לאמינות מותר לנו להפנות רק אל הספרות שלנו.

הפרק הבא בספר נושא את הכותרת "תרגום". גם לקריאתו צריך להקדים אזהרה למי שמתעתד להיות למתרגם בפועל — שלא יסתחרר מהמשפט המופיע בפסקה הראשונה של הפרק, הקובע בשבילו ש"תרגום בדיאלוג הוא אקט פוליטי המבקש לעורר בה בעת את הנוכחות המרחבית והטמפורלית בין שני סובייקטים לשני גופי ידע שהופרדו מבחינה גיאוגרפית והיסטורית". שנהב־שהרבני סוקר בתחילתו של פרק זה ממעוף הציפור את תולדות היחסים בין מתרגמים ליצירתם המתורגמת ובין מקור לתרגום כדי לכפור בסופו של דבר בקיומם של המושגים "מקור" ו"תרגום", וממילא הוא גם שם ללעג את המונח "נאמנות למקור". כל זה הולם להפליא את האופנה הפוסט מודרנית, המנערת את חוצנה מכל מחויבות לנרטיב אחד החלטי.

כתרגיל אינטלקטואלי אפשר להסכים בהחלט עם הדברים. התרגום במובנו השגרתי הוא באמת כלי פגום מכל בחינה. שנהב־שהרבני ממיחש זאת בקטע נפלא מתוך ספרו של אליאס ח'ורי "סטלה מאריס" (הוצאת ידיעות ספרים ומכון ון ליר, 2019), בתרגומו שלו, שבו אדם, גיבור הסיפור, מסייר בגטו ורשה ופוגש את נאדיה, מתרגמת מפולנית לאנגלית, המתרגמת בשבילו את דברי המדריך הפולני, ובסופו של דבר אומר לה "שהתרגום שלה לא היה הכרחי. מקצב קולו של המדריך הספיק כדי להבין הכל; קול חנוק שעלה וירד חליפות כשסיפר על המקום שנמחה מעל פני האדמה".

לומר שהמלים נעשות לפעמים חסרות משמעות, כפי שטוען כאן ח'ורי, נשמע רומנטי מאוד. ואולם, בכל זאת, כדי להעביר את הרעיון הזה עצמו בעברית נדרש מתרגם שיעשה את עבודתו השגרתית והאפורה במלים. כדי לפתור את הדילמה הזאת כתב שנהב־שהרבני תת פרק תיאורטי שבו מוסבר

מושג הדיאלוג של מיכאיל בכטין, שעל פי שנהב־שהרבני "עיצב במידה רבה את תורת הספרות במאה ה-20". הקורא המסכן שהשם בכטין אינו אומר לו כלום צריך שוב להרכין את ראשו בהכנעה ולהישטף בזרם של מושגים כגון אקוויוולנטיות, אדקוויטיות וסימולקרום. הדברים חוזרים ונעשים ברורים כששנהב־שהרבני מביא דוגמאות חיות מניסיונו שלו כמתרגם. הוא מראה באופן מוחשי כיצד המושגים "מקור" או "יצירה מקורית" אינם תקפים בעולמה של הספרות הערבית, שבה במקרים רבים טקסטים אינם עוברים עריכה לפני פרסומם ומשנים את צורתם בכל מהדורה חדשה, עד שאין כל טעם לחפש את המקור המוסמך שממנו ראוי לתרגם. יוצא מכאן שגם התרגום עצמו הוא עיבוד נוסף של הטקסט שהתרחק ממילא מהמקור.

לעומת זאת, אותי תמיד לימדו כי החופש לעשות בטקסט ספרותי ככל העולה על רוחך הוא דבר שערורייתי. אני זוכר שבתחילת דרכי כעורך מוסף "תרבות וספרות" התפרסם בו מאמר כעוס של המזרחן ראובן שניר על ספרו של אמיל חביבי "אח'טיה", שיצא אז לאור בהוצאת עם עובד בתרגום אנטון שמאס. הוא העמיד זה מול זה את המקור והתרגום והראה סטיות משמעותיות ביניהם. התחוללה אז מהומה סביב מאמרו. עתה מתברר שכביכול היתה זו מהומה על לא דבר, כי היה עליו לקבל שתרגום מערבית נהנה מפריבילגיות שאינן נופלות בחלקם של מתרגמים משפות אחרות. כאן הכל פתוח, הכל מותר, ואם תתפוס את המתרגם בשגיאה דינך להיחשב מיושן ושמרן.

סבבה בעברית ובערבית צריך לומר גם שלדיון בגבולות המותר בתרגום מערבית לעברית יש היסטוריה מחקרית ארוכה. חוקרי הספרות הערבית הודא אבו מוך ומחמוד כיאל עסקו בכך בעבודות הדוקטור שלהם, והם לא היחידים. בכתב העת "עיונים בתקומת ישראל" מ-1997 כתבה יאירה גנוסר מאמר ששמרתי מאז, העוסק בהתקבלות יצירתו של אמיל חביבי במוספי הספרות בישראל בתחילת שנות ה-90. שנות דור לפני ספרו של שנהב־שהרבני מתארת גנוסר את המחלוקת שפרצה סביב החירות שלקח לו אנטון שמאס בשעתו כשתירגם את אמיל חביבי מערבית לעברית. לא תרגום יש כאן, היא מצטטת מפי חוקרים ומבקרים יהודים כערבים, אלא יצור חדש שהיא מכנה "נוסח שמאס".

לכל ההיסטוריה העשירה הזאת של הדיון על התרגום מערבית אין זכר במסה הממוארת של שנהב־שהרבני, גם לא בהערות השוליים או בביבליוגרפיה. אני מוצא שהיומרה שלו לחלוציות בתחום זה פוגמת במסה. לרגעים אפילו עולה על הדעת ששנהב־שהרבני מגדיש את הסאה ומייחס לעצמו, כמתרגם, תפקיד חשוב יותר משראוי היה לו למלא, כמו ניסה לעמוד בדרגה אחת של חשיבות עם אליאס ח'ורי עצמו. זהו פיתוי הרובץ לפתחם של מתרגמים רבים לחשוב ש"התרגום נע לעבר המקור ונעשה חלק בלתי נפרד מהווייתו". כמה מהדברים שאומר שנהב על התרגום לא הבנתי, כנראה מפאת חוסר השכלה מספקת בתורת הספרות. התקשיתי במשפטים כמו "הליטרליזציה של מטאפורת הלשון הכרותה מטשטשת את האבחנה בין הלשון הפיגורטיבית לריאליסטית והופכת צורת דיבור לגשמיות"; או במשפט "התרגום עבור קוראים מונוגלוטים מבוסס על עקרון האחדה". התחברתי הרבה יותר אל הדוגמאות הספציפיות שהוא מביא להתלבטויות תרגומיות, כמו איך לנהוג במלה העברית "סבבה" שמקורה בערבית, אלא שבערבית זו מלה גבוהה שמשמעה כיסופים או אהבה לזהות, ובעברית משמעה כיף או מגניב.

ההתלבטויות הללו אינן ייחודיות לתרגום מערבית לעברית. כמי שניסה את כוחו בתרגום מצרפתית של המשורר הקתולי פול קלודל, שהשקיע בתוך שיריו ציטוטים מהמקרא, התלבטתי מה לעשות במשפט שמוצאו המקראי מחייב כביכול להביאו כלשונו במקרא, אלא שאז עלול הדבר לרדד את הטקסט, והוא יאבד את המסתורין שיש לו בצרפתית. בפני דילמות דומות עמדה בשעתה המתרגמת אביבה ברק כשתירגמה מצרפתית את "ספר השאלות" של הסופר היהודי הצרפתי ממוצא מצרי אדמון ז'אבס

(הוצאת שוקן, 1987), הכתוב כשרשרת דיונים תלמודיים. אם היתה מחזירה את הטקסט הצרפתי למקורו העברי או הארמי, היה אובד לו כל קסמו.

הקריאה ב"סיפור שמתחיל בגבות של ערבי" לא לימדה אותי הרבה על תרגום. היא גם לא שיכנעה אותי להאמין שאכן היטשטשו עד כדי כך הגבולות בין מקור לתרגום. ואולם, שנהב־שהרבני זכה לעשות מסע יפה, שגרם לי לרצות לקרוא מחדש את אליאס ח'ורי, אבל בתרגום לשפה ניטרלית — אולי צרפתית או אנגלית — שאינה רוויה במטען הכואב של הסכסוך — ולהרגיש פחות אשם שאני ישראלי.

אוהבים/ות ספרים? הצטרפו לקבוצת הפייסבוק של מוסף "ספרים" של "הארץ"